

CONTEXTUL CENTRAL SI EST-EUROPEAN AL DESFĂȘURĂRII FAZEI “ORIENTALE” A GRAVETIANULUI

Loredana Niță¹

Although highly debated and viewed more as a group of chronologically and culturally different components than as a whole, the “Eastern Gravettian” concept involves a wide spectrum of information regarding Gravettian settlements from Central and Eastern Europe. This kind of an enlarged perspective seems to be the most reliable option in dealing with issues to be solved within the Palaeolithic record from the eastern part of the Romanian Carpathians. Among these issues the most important are the lack of accurate radiometric data and the misleading cultural frameworks established so far.

1. Cadrul conceptual

Termenul de Gravettian oriental a fost introdus de D.A.E. Garrod, în 1938², pentru a defini o unitate diferită cronologic și cultural de Gravettianul vest-european, în contextul presupusei origini monocentrice a Gravettianului, identificată în estul Europei. Ulterior, au fost contestate atât ideea unei origini monocentrice³, cât și validitatea teoretică a conceptului de „Gravettian oriental”⁴. Termenul și implicațiile sale nu au dispărut însă din literatura de specialitate, iar reacțiile adverse s-au concentrat asupra eventualelor încadrări ale unor situri în schema conceptuală oferită de aplicarea acestuia, reacții justificate fie de trăsăturile particulare pe care aceste încadrări le-ar fi estompat⁵, fie de aparenta inexistență a elementelor comune care să justifice încadrarea⁶. În ceea ce a fost descris drept „tehnocomplexul gravettian

¹ Universitatea « Valahia », Târgoviște, Lt. Stancu Ion, nr. 34-36, 130105, Târgoviște, Dâmbovița; e-mail: loredana_nita2003@yahoo.com

² B., Schmider, Le Gravettien, în *La Préhistoire dans le monde*, J. Garanger (coord), „Presses Universitaires de France”, 1992, p. 379-396;

³ Nevertheless, it seems that today we can already assume a negative attitude towards a number of proposed hypotheses, above all those assuming the monocentric origin of these cultures. Thus we have to disregard D. Garrod's hypothesis concerning the exclusively Eastern background of „Gravettian” as well as the equally one-sided counter-proposition of F. Bordes., J. K., Kozłowski, S. K., Kozłowski, *Upper Palaeolithic and Mesolithic in Europe. Taxonomy and Palaeohistory*, Wrocław, 1979, p. 33;

⁴ Despite their over-all similarity, these industries are diversified and suggest strong regional differentiation of cultural traditions and, presumably, breeding populations. None of the cultural areas was large – and the „eastern Gravettian”, ranging from Germany through southern Russia into Siberia, is nothing but a catchall for a host of distinct traditions. K. W., Butzer, *Environment and Archeology. An Ecological Approach to Prehistory*, „Methuen & Co. Ltd. », London, 1972, p. 477;

⁵ Sometimes the Ukrainian sites have been lumped with others in eastern and central Europe into the „Eastern Gravettian”. Whichever practice is followed – applying western labels to the Ukrainian cultures or lumping them into one culture, the same basic mistake is made. The extensive variability which is a major characteristic of the Ukrainian Upper Paleolithic is thereby masked., R. G. Klein, *The Ice-Age Hunters of the Ukraine*, „University of Chicago Press”, Chicago, 1973, p. 89;

⁶ Dans ce contexte, du fait qu'il n'y a pas une filiation établie du notre Gravettien à partir de celui à l'est du Prut, nous croyons qu'on devrait renoncer au terme d'«oriental». V., Chirica, *La genèse et l'évolution des cultures du Paléolithique supérieur dans la zone du Prut moyen d'après les recherches récentes*, în „La genèse et l'évolution des cultures paléolithiques sur le territoire de la Roumanie”, B. A. I., II, 1987, p. 31;

oriental”, originar din Moravia, a fost inclus un anumit număr de situri, toate considerate reprezentative pentru diferitele sale etape, evolutive sau contemporane⁷. Gravetianul oriental devine apoi sinonim cu „Willendorf – Pavlov – Kostenki – Avdeev unity”⁸, o entitate culturală al cărei punct de rezistență rezidă în asemănările dintre artefacte (material litic, obiecte din materii dure de origine animală), fără a lua în considerație deosebirile evidente la nivelul structurilor de locuire, artei și al sistemelor de aprovizionare cu materie primă⁹. Dincolo de aceste aspecte, o altă opinie argumentează împotriva construirii unei unități culturale atât de extinse teritorial¹⁰.

2. Cadrul geografic, cronologic și climatic

Din punct de vedere geografic, Gravetianul oriental caracterizează teritoriul delimitat de Marea Nordului și Marea Baltică la nord, Alpii Dinarici și Balcanii la sud, Valea Mosellei la vest și Câmpia Rusă la est¹¹.

Cronologic, primele sale manifestări se încadrează între 31-30.000 BP (Willendorf II, nivelul 5) și 30.740±460 BP (OxA – 6682) (Buran-Kaya III), dată la care este contemporan cu Aurignacianul de la Stranska skala (nivelul IIIa-3, datat 30.980±360 BP)¹² și Mitoc-Malu Galben (nivelul 11, datat 30.920±390 BP)¹³;

⁷ The Eastern Gravettian tehnocomplex is a widespread entity that dominated Central and Eastern Europe between some 28.000 and 10.000 B. P. This poorly understood entity contains within it a number of archaeological cultures that show affinities to each other and are classified into the Willendorf, Pavlov, Kostenki, and Avdeev cultures and grouped into various larger-sized cultural entities. : The numerous radiocarbon dates now available for the Moravian sites clearly indicate that this region was the earlier locus of Eastern Gravettian. O., Soffer, *Upper Paleolithic Adaptations in Central and Eastern Europe and Man-Mammoth Interactions*, in O. Soffer, N. D. Praslov (eds.), *From Kostenki to Clovis. Upper Paleolithic – Paleo-Indian Adaptations*, „Plenum Press”, New York, 1993, p. 31, 45:

⁸ G. P., Grigor’ev, *The Kostenki-Avdeev Archaeological Culture and the Willendorf-Pavlov-Kostenki-Avdeev Cultural Unity*, in O. Soffer, N. D. Praslov (eds.), *From Kostenki to Clovis. Upper Paleolithic – Paleo-Indian Adaptations*, „Plenum Press”, New York, 1993, p. 52:

⁹ Cette analyse montre que les subdivisions basées uniquement sur les outillages lithiques (structure typologique et statistique, structure typologique détaillée des éléments à dos) ne coïncident que rarement avec les subdivisions basées sur la différenciation des structures d’habitat, de l’art, des objets de parure et des systèmes d’approvisionnement en matières premières lithiques.. J. K., Kozłowski, *La signification paléoethnographique des unités taxonomiques du Paléolithique supérieur: l’exemple du Gravettien oriental*, in M. Otte (ed.), *La signification culturelle des industries lithiques*, Actes du Colloque de Liège du 3 au 7 octobre 1984, „Studia Praehistorica Belgica” 4, BAR International Series 239, 1985, p. 116:

¹⁰ The actual contents of the unit by the name „Willendorf-Kostenki culture” can be questioned by the large unbridged geographical distance (1800 km as the crow flies). [...] The two „eponym” sites are separated within the study period by areas of rich and varied culture (European part of Russia, Ukraine, the Moldavian UP cultures).. Dobosi, V. T., *Eastern or Central ? Gravettian Connections Hungary*, in H. A. Amirkhanov (ed.), *The Eastern Gravettian*, Actes du colloque de Moscou-Zaraysk (1-7 septembre 1997), Moscow, „Scientific World”, 1998, p. 131-133:

¹¹ M., Otte, *Le Gravettien en Europe Centrale*, De Tempel, Brugge, 1981:

¹² M., Otte, P., Noiret, *Évolution du Gravettien au moyen Danube*, in J. A. Svoboda, L. Sedlachkova (eds.), *The Gravettian along the Danube*, „Actes du Colloque de Mikulov (20-21 novembre 2002)”, The Dolni Vestonice Studies 11, Brno, Institute of Archaeology, 2004, p. 8-52:

¹³ F., Djindjian, J. K., Kozłowski, M. Otte, *Le Paléolithique supérieur en Europe*, Ed. A. Colin, Paris, 1999:

finalul evoluției sale este reprezentat de prezența ansamblurilor epigravetiene la Bolshaya Akkarkzha și Kamennaia Balka I, între 15.000 și 13.200 BP¹⁴.

Perioada dintre 33.000 și 24.000 BP, cunoscută și drept Interstadiul Briansk¹⁵, este caracterizată în Câmpia Europei de Est de climă rece moderată, cu un nivel scăzut al precipitațiilor, datorată existenței unei mici calote glaciare scandinave și descreșterii transferului maselor de aer; astfel, se produce avansarea florei și faunei subarctice spre sud, iar speciile caracteristice stepei înaintează spre nord și vest. Pe scara climatică vest-europeană, aceeași perioadă apare ca fiind caracterizată de mai multe oscilații climatice, în care perioadelor de încălzire – Arcy, Maisières, Tursac – le succedă perioade de răcire a climatei¹⁶.

Acesteia îi urmează Last Glacial Maximum¹⁷, sau ultimul maximum glaciar, în timpul căruia calota glaciară acoperă zone extinse, se produc acumulări masive de loess, iar temperatura globală scade semnificativ. Cronologic, volumul maxim al păturii de gheață a fost atins acum 22.000 ani, după care, timp de aproximativ 3000 ani rămâne relativ stabil, apropiindu-se de echilibru dinamic și izostatic, iar descreșterea rapidă a acestuia, în decurs de câteva sute de ani, se produce în jur de 19.000+/-250 BP, când se înregistrează o creștere rapidă a nivelului mării.

Odată cu începutul retragerii păturii de gheață, clima devine mai umedă, arbuștii colonizează zona periglaciară, iar turmele de ierbivore își modifică habitatul în funcție de retragerea și avansarea periodică, la scară redusă, a gheții. Temperatura medie a lunii iulie în nordul Europei a fost estimată la aproximativ 18°C, nivelul mării era mai scăzut decât în prezent și câmpia nord-europeană se întindea din sudul Angliei până în Rusia actuală, acoperită de vegetație de tip tundră-parc¹⁸.

Fluctuațiile climatice antrenează schimbări de vegetație, activitate eoliană intensă, formarea unei noi rețele hidrografice. Perioada care încheie pleistocenul este caracterizată de scurte avansări ale păturii de gheață – Dryas 1, 15.000-12.800

¹⁴ V. N. Stanko, *Bison hunters in the Late Palaeolithic of the Ukraine*, în J. -Ph. Brugal, F. David, J. G. Enloe, J. Jaubert (dîrs.), *Le bison: gibier et moyen de subsistance des homes du Paléolithique aux paléoindiens des grandes plaines*. „Actes du colloque international”. Toulouse 1985. Éditions APDCA. Antibes, 1999, p. 343-359;

¹⁵ A. K. Markova, A. N. Simakova, A. Yu. Puyachenko, L. M. Kitaev, *Eastern European mammoth distribution and environments during the Middle Valdai Briansk Interstade (33,000-24,000 BP)*, în G. Cavaretta, P. Gioia, M. Mussi, M. R. Palombo (eds.), *La terra degli elefanti The World of Elephants, Proceedings of the 1st International Congress*, Rome, 16-20 October 2001, CNR, Rome, 2001, p. 299-304;

¹⁶ P., Plumet, *Des mythes à la préhistoire. Peuples du Grand Nord I*. Éditions Errance, Paris, 2004;

¹⁷ Y., Yokoyama, K. Lambeck, P. De Dekker, P. Johnston, L. K. Field, *Timing of the Last Glacial Maximum from observed sea-level minima*, *Nature*, 406, 2000, p. 713-716; P. U., Clark, A. C. Mix, *Ice sheets by volume*, *Nature*, 406, 2000, p. 689-690;

¹⁸ P., Bogucki, *The Origins of Human Society*, Blackwell Publishers, Oxford, 1999, p. 83-84;

BP; Dryas 2. 12.000-11.800 BP; Dryas 3. 11.000-10.000 BP – întrerupte de perioade de încălzire: Bölling. 12.800-12.000 BP, Alleröd, 11.800-11.000 BP¹⁹.

3. Unități culturale

Complexul gravetian este caracterizat de un ansamblu de trăsături comune, în cuprinsul cărora se individualizează elemente proprii atât diferitelor regiuni geografice, cât și diferitelor etape de evoluție. Astfel, a fost propusă o schemă a stadiilor acestui complex²⁰, care ordonează cronologic secvențele gravetiene, în funcție de preponderența unor anumite tipuri de unelte:

- stadiul I- industrii cu microlithes și fléchettes;
- stadiul II- industrii cu lame retușate, appointées și tronquées;
- stadiul III- industrii cu piese à cran;
- stadiul IV- industrii cu elemente tronqués și lamele à dos;
- stadiul V- industrii cu elemente tronqués și microlithes geometrice.

Ultimului stadiu îi urmează Gravetianul final sau Epigravetianul, în care tradiția utilajului à dos abattu este nuanțată de caracteristici regionale mai dezvoltate și mai accentuate²¹, încadrate în faciesuri distincte: Molodovian (localizare: bazinul Nistrului; interval cronologic: 16.610 BC – nivelul 5 de la Korman IV; 14.800 BC – nivelul 5 de la Molodova V), faciesul Lipa (localizare: bazinul panonic; cronologie: 15.100 BC – nivelul inferior de la Arka). Sagvarianul (localizare: bazinul panonic; interval cronologic: 16.950 BC – nivelul inferior de la Sagvar; 15.450 BC – nivelul superior de la Sagvar). Tardigravetianul (localizare: la sud de Dunăre și în nord-vestul Balcanilor; cronologie: 14.830 BC – nivelul AB de la Zupanov spodmol).

Pentru a nuanța mai semnificativ evoluția Gravetianului oriental, s-a încercat o reconstituire a etapelor sale dintr-o perspectivă mai largă, care să analizeze convergența diferitelor aspecte ale culturii materiale și spirituale prin prisma mai multor factori (mediul, funcționarea siturilor, transmiterea/ difuziunea tradițiilor)²²:

- faza veche a Gravetianului, policentrică și polifiletică, situată cronologic înainte de 28.000 ani, este caracterizată de o complexitate sesizabilă doar la nivelul asocierilor dintre diferite tipuri de elemente foliacee, care susțin ideea unei legături cu Szeletianul, și diferite tipuri de elemente à dos:

¹⁹ P. M., Dolukhanov, *The Pleistocene-Holocene transition on the East European Plain*, în L. G. Strauss, B. V. Eriksen, J. M. Erlandson, D. R. Yesner (eds.), *Humans at the End of the Ice Age*, Plenum Press, New York, 1996, p. 159-174;

²⁰ M., Otte, I., Lopez-Bayon, I., Borziak, V., Chirica, *Recherches sur le Paléolithique supérieur de la Moldavie*, „Bulletin de la Société d'Anthropologie et Préhistoire”, t. 107, 1996, p. 45-80;

²¹ J. K., Kozłowski, *La fin des temps glaciaires dans le bassin du Danube moyen et inférieur*, în „La fin des temps glaciaires en Europe. Chronostratigraphie et écologie des cultures du Paléolithique final”, Colloques internationaux du CNRS, n° 271, Éd. Du CNRS, 1979, p. 821-835;

²² idem, *La signification paléothnographique des unités taxonomiques du Paléolithique supérieur: l'exemple du Gravettien oriental*, în M. Otte (ed.), *La signification culturelle des industries lithiques*, „Actes du Colloque de Liège du 3 au 7 octobre 1984”, Studia Præhistorica Belgica 4, BAR International Series 239, 1985, p. 115-138;

- fazei mijlocii, situată cronologic între 28.000 BP și 25.000/24.000 BP, îi corespunde apariția în Europa centrală a faciesurilor regionale omogene și stabile, ale căror sisteme de aprovizionare cu materie primă facilitează contactele inter-regionale; în estul Europei, caracterul regional al dezvoltării apare mult mai puțin evident;

- orizontul vârfurilor à cran, apare în contextul unei presupuse migrații inițiată sub influența factorilor de mediu în partea nordică a Europei centrale și îndreptată spre est. Aici, grupul vârfurilor à cran, extrem de omogen, a fost considerat o adevărată unitate etno-culturală (grupul Kostenki-Avdeev);

- în timpul retragerii celui de-al doilea pleniglaciuar, în bazinul danubian și în Câmpia rusă se formează grupuri culturale epigravetiene considerate, de asemenea, unități etno-culturale, dată fiind măsura în care converg manifestările culturii materiale.

O altă schemă crono-culturală definește stadiile care au participat la geneza și evoluția Gravetianului, încercând să nu construiască validitatea sintagmei „de la Atlantic la Ural” în detrimentul existenței faciesurilor regionale²³:

- stadiul 0/pre-Gravetianul – 36.000-30.000 BP – include trei tradiții distincte, aparent succesive, a căror dezvoltare ulterioară urmează direcții diferite: Spitsinian, definit la Kostenki XVII, Sungirian, definit la Kostenki I/5 și XII/1a și Aurignacian, prezent între 32.000-28.000 BP la Kostenki I/3, Siuren și Mitoc Malu Galben.

- stadiul I – 30.000-28.000 BP - identificat la Kostenki VIII/2 și Willendorf II/5-6; include industrii laminare, cu microlithes, fléchettes și microgravettes.

- stadiul II – 28.000-25.000 BP – identificat la Willendorf II/7-8, Mitoc Malu Galben, nivelurile 6 și 7, Molodova V/IX-X, Kostenki VIII/1; include industrii cu lame appointées, lame retușate, gravettes, vârfuri cu retușă bifacială.

- stadiul III – 25.000-23.000 BP – identificat la Willendorf II/9, Mitoc Malu Galben, nivelurile 4 și 5, Molodova V/VII-VIII, Kostenki I/1, Gagarino, Avdeev; include piese à cran, elemente tronqués, microgravettes și statuete feminine.

- stadiul IV – 23.000-19.000 BP – identificat la Kostenki XII/2, Mitoc Malu Galben, nivelurile 1 și 2, Mezin; include foarte puține ansambluri, cu elemente tronqués și lamele à dos;

- stadiul V – 19.000-17.000 BP – identificat la Molodova V/IV-V-VI și Cosăuți, include industrii cu elemente tronqués, vârfuri à dos cu troncatură, statuete feminine, pandantive;

- stadiul VI – 17.000-14.000 BP – identificat la Meziritch;

- stadiul VII – 14.000-11.000 BP – identificat la Kostenki XI/1a; include industrii cu lamele à dos și vârfuri microlitice.

Cu excepția siturilor de la Kostenki, aceste stadii nu se regăsesc împreună în nici unul din siturile menționate, situație care, dincolo de dimensiunea culturală, poate fi explicată și prin diversitatea proceselor de sedimentare. În afara hiatusului observabil la

²³ M., Otte, P., Noiret, V., Chirica, I., Borziak, *Rythme évolutif du Gravettien oriental*, în „The Upper Palaeolithic”, Colloquium XII: *The Origin of the Gravettian*, A. Palma di Cesnola, A. Montet-White, K. Valoch (eds.). „Actes du XIIIe Congrès International de l’UISPP”, Forlì (septembre 1996). série „Colloquia”, Forlì, A. B. A. C. O., 1996, p. 213-226;

Mitoc Malu Galben, între nivelurile 2 și 4, zona est-europeană pare a fi fost populată constant, de comunități a căror cultură materială evoluează sub incidența contactelor dintre ele.

Aceeași tendință spre schematizare va fi aplicată la nivel regional pentru includerea siturilor din Câmpia Europei de Est aparținând paleoliticului superior în trei categorii²⁴:

- faza inițială – 41.000-36.000 BP – corespunde unei perioade din cadrul stadiului izotopic 3, în care zonele din vestul Europei cunosc o climă rece și uscată, cu câteva scurte intervale temperate, iar în nord – vestul Rusiei actuale se înregistrează o lungă perioadă de tip interstadial. Analizele palinologice schițează imaginea unui peisaj variabil, cu păduri de pin, înlocuite treptat, pe măsură ce clima se răcește, cu păduri de molid și zone extinse de stepă de tip periglaciatic. Principalele specii vâdate erau calul, mamutul și renul. Din punct de vedere cultural, siturile încadrate prin intermediul datărilor C14 în acest interval cronologic aparțin unor tradiții diferite – Streletskian, Aurignacian, „Protogravettian”.

- stadiul izotopic 2 – 33.000-20.000 BP – include perioada de maximă extindere a gheții (22.000-19.000 BP), marcată de o răcire considerabilă a climei, reflectată în valorile ridicate ale izotopului 18 de oxigen. Se produc scăderi ale temperaturii medii la tropice estimate la 2,4°C la nivelul oceanelor și 4,6°C la nivel continental, ceea ce presupune o scădere chiar mai drastică la latitudini mai ridicate. Centrul Câmpiei Europei de Est se constituie într-o zonă periglaciatică, cu acumulări intense de loess, în care siturile sunt localizate în principal pe terase înalte. Văile adânci și ravenele adăpostesc tufșuri și arbuști rezistenți la frig, într-un peisaj dominat de stepa de tip periglaciatic și de specii caracteristice: mamut, ren, vulpe polară, bizon, cal, antilopă saiga. Nordul și centrul Europei cunosc o depopulare masivă; doar două regiuni se transformă acum în refugii: regiunea franco-cantabrică în vest și zona periglaciatică din estul Europei, astfel constituindu-se imaginea unei deplasări de populații, din centrul Europei spre est și vest. Siturile aparținând acestei perioade sunt integrate conceptului de Gravetian oriental, în cadrul căruia au fost identificate entități sau unități culturale distincte: Willendorfian, Pavlovian, Kostenkian. Altă opinie²⁵ nuanțează oarecum ipoteza depopulării masive a centrului Europei, argumentând în favoarea unei continuități de locuire în partea estică a Europei centrale, până spre 17.000 BP. De asemenea, o descoperire recent publicată²⁶ contestă ideea depopulării latitudinilor nordice: situl Yana RHS, situat în estul Siberiei, la 71° latitudine nordică, a fost datat prin metoda carbonului radioactiv la 27.000 BP.

- intervalul cronologic 18.000-15.000 BP corespunde recesiunii glaciare, în care grupuri umane populează văile principalelor râuri din câmpia est-europeană: Nipru, Desna, Sudogda, Nistru, Don, dar și litoralul Mării Azov. Se produce acum o

²⁴ P. M. Dolukhanov, D. Sokoloff, A. Shukurov, *Radiocarbon Chronology of Upper Palaeolithic Sites in Eastern Europe at Improved Resolution*, „Journal of Archaeological Science”, 28, 2001, p. 699-712;

²⁵ A., Verpoorte, *Eastern Central Europe during the Pleniglacial*, „Antiquity”, vol. 78, n° 300, 2004, p. 257-266;

²⁶ V. V., Pitulko, P. A. Nikolsky, E. Yu. Giryay, A. E. Basilyan, V. E. Tumskoy, S. A. Koulakov, S. N. Astakhov, E. Yu. Pavlova, M. A. Anisimov, *The Yana RHS Site: Humans in the Arctic Before the Last Glacial Maximum*, „Science”, vol. 303, 2004, p. 52-56;

accentuată fragmentare culturală, în urma căreia fiecare grup de situri dintr-un bazin hidrografic prezintă caracteristici proprii.

4. Cultura materială

Siturile gravetiene apar doar rareori în peșteri sau adăposturi sub stâncă, cele mai frecvente structuri de locuire fiind descoperite în aer liber. Au fost schițate câteva criterii de identificare a unei asemenea structuri, inspirate de cercetările desfășurate în siturile I, II și III de la Kamennaya Balka²⁷:

- limite spațiale bine definite, cu structurare unitară a spațiului; artefactele descoperite în interior se deosebesc prin numărul și natura lor de artefactele descoperite în alte zone ale sitului. În cazul unei ocupări a sitului într-o perioadă rece, numărul artefactelor din interiorul locuinței va fi mai mare, din cauza desfășurării în interior a mai multor activități decât într-o perioadă caldă;

- prezența uneia sau mai multor vetre, de diferite dimensiuni și forme variate, de obicei poziționate în centru;

- prezența în procent ridicat a uneltelor finisate și fracturate, însoțite de foarte puține (sau chiar nici unul) resturi provenind de la debitajul propriu-zis;

- identificarea unei legături între presupusa structură de locuire și zonele de activități înconjurătoare.

Structurile de locuire au fost clasificate în funcție de materialul de construcție și tipul de structură²⁸:

- structuri definite de pietre poziționate în jurul unei depresii puțin adâncită, cu diametru de până la 5-6 m (Mainz-Linsenberg, Brillenhöhle, Dolni Vestoniče);

- structuri semi-subterane, cu o suprastructură periferică, ușoară, probabil din crengi sau pari, asemănătoare tipului de locuință tchuma, întâlnită la populațiile primitive din nordul Eurasiei (Molodova V, nivel 6, 7, Dolni Vestoniče);

- structuri semi-subterane, ovale sau circulare în plan, cu vetre în interior și suprastructură din pari și oase, considerate ca formând tipul Kostenki-Telmanskaya (Kostenki 4, nivelul superior, Pavlov I);

- structuri alungite, cu vetre și înconjurate de un fel de paravan împotriva vântului, care par să fi fost structuri de protecție a unei zone de activitate și nu locuințe propriu-zise. Au fost definite drept tipul Aleksandrovskaya-Pushkari (Kostenki 4, nivelul inferior, Dolni Vestoniče, Pavlov I, Petřkovice);

- structuri semi-subterane, de dimensiuni reduse, cu acoperiș susținut de defense de mamut, considerate ca aparținând tipului Kostenki-Avdееvo (Kostenki 1, nivelul I, Avdееvo, Pavlov);

- structuri elaborate și durabile, asemănătoare tipului de locuință yaranga, folosită încă de triburile din nordul Eurasiei, ridicate în jurul unui cadru din lemn și

²⁷ N., Leonova. *Dwellings in the Eastern Steppe Zone*, în S. A. Vasil'ev, O. Soffer, J. K. Kozłowski (eds.), *Perceived Landscapes and Built Environments. The Cultural Geography of Late Paleolithic Eurasia*, B. A. R. International Series 1122. 2003, p. 17-24;

²⁸ J. K., Kozłowski. *The Gravettian in Central and Eastern Europe*, în F. Wendorf, A. Close (eds.), *Advances in World Archaeology*, 5. Academic Press Inc., New-York. 1986, p. 131-200;

oase, acoperit cu piei. Oasele mari de mamut – mandibule, scapule, pelvisuri – fixau pieile la bază, alături de care se aflau craniile și defensele poziționate vertical. Au fost definite drept tipul Kostenki-Anosovka, sau Anosovka-Mezin²⁹, împărțit în două subtipuri: locuințe cu diametru de până la 9 m (Kostenki 11, nivel Ia, Iudinovo, Kostenki 2) și locuințe cu diametru de 2,5-5,5 m (Meziritchi, Mezin, Dobranichevka, Krakow-Spadzista);

- structuri de suprafață, constituite din oase de ren, caracteristice Epigravetianului (Sagvar, Dömös).

Aceste structuri apar fie individual (Dobranichevka, Meziritchi), fie grupate în concentrări (Kostenki 1, nivel I. Avdeev). care pot apărea drept locuiri succesive, în același spațiu, sau locuiri contemporane, cu inventar complex. În cazul siturilor morave³⁰, prezența așezărilor mari, reprezentând mai mult decât simple arii locuite, a fost considerată caracteristică. În situri ca Dolni Vestoniče, Pavlov I, Predmosti I, densitatea artefactelor, grosimea nivelelor culturale și a depozitelor de cărbune, complexitatea activităților desfășurate presupun fie o locuire de lungă durată, fie un număr mare de persoane prezente în sit.

Din punct de vedere economic, specializarea vânătorii nu poate fi extinsă, ca și regulă, la întreaga perioadă caracterizată de manifestările grupurilor gravetiene. La granița ecologică dintre tundra fără arbori și tundra-parc – Krakow-Spadzista, Iurevitchi, Berdzyh, Eliseevitchi, Timonovka, Pushkari I – predomină mamutul, urmat de specii de tundră (vulpe arctică, ren), de stepă (bizon, cal), sau de specii cu răspândire ecologică largă (urs, leu de peșteră). În zona stepei periglaciare – bazinul mijlociu al Niprului și Desnei, caracterizată de o valoare mai ridicată a biomasei, resturile de mamut apar în proporție mai scăzută, o importantă parte a speciilor vânată constituind-o renul, calul, bizonul, dar și speciile de talie mică (iepurele și vulpea arctică). Aceeași diversitate apare în cazul siturilor morave (mamut, ren, cal, lup, linx, vulpe polară, iepure, păsări), sau al sitului de la Kostenki I, nivelul I, unde analizele polinice conturează imaginea unei stepe cu arbuști, evoluând spre stepa periglaciară. În zonele periglaciare, exista posibilitatea – fructificată, de altfel – a stocării hranei în gropi săpate în permafrost, ceea ce deschide spre discuție ipoteza semisedentarismului, facilitat și de posibilitatea practicării pescuitului și a colectării hranei vegetale³¹.

În definirea activităților economice, majoritatea studiilor se axează pe vânătoare (specii vânată, strategii de vânătoare, unelte necesare), ignorând existența atât a unei game largi de unelte destinate prelucrării hranei și fibrelor vegetale, cât și

²⁹ L. Iakovleva, *Les habitats en os de mammoths du paléolithique supérieur d'Europe orientale: les données et leurs interprétations*, în S. A. Vasil'ev, O. Soffer, J. K. Kozłowski (eds.), *Perceived Landscapes and Built Environments. The Cultural Geography of Late Paleolithic Eurasia*, „B.A.R.” International Series 1122, 2003, p. 47-57;

³⁰ J. Svoboda, *The Gravettian of Moravia: landscape, settlement, and dwellings*, în S. A. Vasil'ev, O. Soffer, J. K. Kozłowski (eds.), *Perceived Landscapes and Built Environments. The Cultural Geography of Late Paleolithic Eurasia*, „B.A.R.” International Series 1122, 2003, p. 121-129;

³¹ J. K., Kozłowski, *op cit*, 1986;

a categoriei de populație care nu participă activ la vânătoare și care rămâne disponibilă pentru astfel de activități³². Dincolo de consumul direct, plantele par a fi fost folosite, prin extragerea fibrelor, la împletirea coșurilor, frânghiilor și chiar a materialelor textile. Câteva fragmente de lut ars recuperate la Krems/Wachtberg, Dolni Vestonice I și II, Pavlov I, Kostenki I-2, sau Zaraisk păstrează imprimat negativul unor asemenea produse. De asemenea, unele statuete feminine prezintă detalii ale unor produse vestimentare împletite sau țesute, redată la nivelul capului, umerilor și taliei³³.

Inventarul litic a făcut obiectul a numeroase încercări de clasificare a siturilor aparținând Gravetianului oriental, acordându-i-se astfel o importanță de ordin cultural care tinde să estompeze dimensiunea sa pur funcțională și/sau adaptativă. Pentru a evita o dezbatere pe această temă, am preferat prezentarea inventarului litic sub forma unei simple liste tipologice³⁴, care nu se dorește a fi exhaustivă. Aceste tipuri de piese apar împreună în diverse combinații, care au stat la baza multora din ipotezele privind presupuse legături filogenetice existente între manifestările culturii materiale:

- piese de tip burin;
- piese de tip grattoir;
- piese de tip perçoir;
- piese de tip racloir;
- unelte compozite;
- lame, lamele și așchii retușate;
- piese cu troncatură de tip Kostenki;
- vârfuri (à cran, pe față plană, foliacee, à dos);
- lame și lamele à dos;
- piese de tip fléchette;
- piese de tip microlithes geometrice (trapezoidale, triunghiulare, rombo-

idale, segmente de cerc).

Sistemele de aprovizionare cu materie primă folosesc surse locale, cum este cazul siturilor din partea vestică a Europei centrale – Mainz-Linsenberg, Brillenhöhle, Weinberghöhle, sau al siturilor din bazinul Nistrului și din podișul Podoliei, situate în apropierea unor surse de silex cretacice de bună calitate, cât și materie primă importată de la distanțe variabile, cum ar fi silexul din Silezia sau din bazinul Elbei, folosit în situri din Boemia, sau silex adus de la peste 150 km distanță și folosit cu precădere în situri din Moravia sau din regiunea Kostenki-Borshevo.

³² O., Soffer, J. M., Adovasio, *Textiles and Upper Paleolithic Lives. A Focus on the Perishable and the Invisible*, în J. Svoboda, L. Sedlachkova (eds.), *The Gravettian along the Danube*. „Actes du Colloque de Mikulov (20-21 novembre 2002)”. The Dolni Vestonice Studies 11. Brno. Institute of Archaeology, 2004, p. 270-282;

³³ O., Soffer, J. M., Adovasio, D. C., Hyland, *The „Venus” Figurines. Textiles, Basketry, Gender and Status in the Upper Paleolithic*, *Current Anthropology*, vol. 41, n°4, 2000, p. 511-537;

³⁴ J. K., Kozłowski, *op cit*, 1986;

Dacă în cazul siturilor din centrul Europei se poate vorbi despre existența unei legături între tipul de materie primă și variabilitatea tipologică, în estul Europei sistemul de aprovizionare cu materie primă este adesea stabil și nu depinde de opțiunea tipologică.

Majoritatea studiilor efectuate asupra utilajului litic ignoră o largă categorie de obiecte³⁵, formată din blocuri, galeți sau plachete, utilizate ca și nicovale, pietre de măcinat pasive sau active, lustruitoare, pietre de ascuțit, retușoare, percutoare, suporturi active sau pasive pentru prelucrarea pieilor și coloranților minerali; acestora li se adaugă galeți/blocuri cu una sau mai multe adâncituri și discuri cu perforație centrală, a căror funcționalitate nu a fost determinată cu certitudine. Mai multe astfel de unelte au fost identificate în situri din Europa centrală și estică: suporturi active pentru prelucrarea pieilor și a coloranților (Předmostí, Willendorf), pietre de măcinat active și pasive (Molodova I), discuri perforate (Pavlov, Předmostí, Dolni Vestonice, Zdanicky), percutoare, retușoare, nicovale, lustruitoare, și pietre de ascuțit larg răspândite.

Uneltele din materiale dure organice – fildeș, os, corn – acoperă o gamă largă de activități cinegetice sau domestice³⁶: sulite conice, cu secțiune transversală ovală sau circulară, pari de susținere pentru adăposturi de tip cort, unelte pentru săpat, unelte pentru perforat, lustruitoare, percutoare, ace, spatule, dălțițe, pene de despicat, suporturi pentru înmănășare, bastoane perforate.

O categorie aparte de artefacte o formează toate acele obiecte susceptibile de a fi purtătoare a unei semnificații care transcede planul utilitarului, fie prin formă, prin decorație, sau, pur și simplu, prin imposibilitatea de a li se atribui o funcționalitate. Pentru a evita abordarea unei bibliografii pe cât de prolife, pe atât de neconcludentă, construită în jurul încercărilor de a defini stiluri, tendințe, analogii și semnificații, am preferat, ca și în cazul industriei litice, o simplă prezentare, puțin detaliată, a acestui tip de obiecte, obținute din cele mai diverse categorii de materie primă (piatră, os, corn, fildeș, lemn fosilizat, chihlimbar, cochilii fosilizate, dinți de animale)³⁷:

- sculpturi sau gravuri cu reprezentări antropomorfe (feminine/masculine) sau zoomorfe (mamut, rinocer, bizon, cal, feline, urs, lup, păsări, șerpi, pești);
- obiecte de podoabă (fibule, diademe, brățări, rondele perforate, inele, plachete perforate, pandantive, mărgelile „perle”);
- obiecte decorate (arme, unelte, defense folosite la construirea adăposturilor);

³⁵ S., de Beaune, *Nonflint Stone Tools of the Early Upper Paleolithic*, în H. Knecht, A. Pike-Tay, R. White (dirs.), *Before Lascaux: the complex record of the Early Upper Paleolithic*, CRC Press Inc., Boca Raton, Florida, 1993, p. 163-188;

³⁶ O., Soffer, *Gravettian technologies in social contexts*, în W. Roebroeks, M. Mussi, J. Svoboda, K. Fennema (eds.), *Hunters of the Golden Age. The Mid Upper Paleolithic of Eurasia 30,000-20,000 BP*, University of Leiden, 2000, p. 59-76;

³⁷ Z. A., Abramova, *L'art paléolithique d'Europe orientale et de Sibirie*, Collection „L'Homme des Origines”, Éditions J. Millon, Grenoble, 1995; M., Otte, *Le Gravettien en Europe Centrale*, De Tempel, Brugge, 1981;

- obiecte colecționate (calcar cu amprente de cochilii și gasteropode, cochilii fosile neperforate, cristal de aragonit, dinți de rechin fosilizați);

- coloranți minerali;

Acestora li se adaugă obiectele definite drept fluier³⁸: sunt oase (femur, radius, ulna, humerus, metacarpie) sau coarne perforate, aparținând mai multor specii, a căror definire ca și instrumente muzicale a urmărit criterii metodologice – identificarea modalității de realizare a perforațiilor, criterii funcționale – verificarea capacității sonore a obiectului, sau criterii etnologice – analogii cu obiecte asemănătoare aparținând populațiilor de vânători-culegători actuale.

5. Ritual magico-religios și funerar

„Riturile trebuie considerate ca un ansamblu de conduite și de acte repetitive și codificate, adesea solemne, de ordin verbal, gestual și postural, cu o puternică încărcătură simbolică, întemeiate pe credința în capacitatea de a acționa a unor ființe sau puteri sacre, cu care omul încearcă să comunice în scopul obținerii unui efect anume.”³⁹ Ca și în cazul obiectelor cu valoare simbolică, materializările gesturilor/conduitelor cu încărcătură simbolică (în destul de puținele cazuri în care sunt observabile) trec prin filtrul unor interpretări mai mult sau mai puțin subiective: criterii de selecție – ce anume poate fi calificat drept mărturie a existenței unui ritual, criterii de definire – tipuri de rit/ritual identificabile, criterii de interpretare – posibile semnificații care pot fi atribuite mărturiilor observabile. Un caz interesant în acest sens este reprezentat de descoperirea a ceea ce a fost considerat un complex destinat activităților cu caracter ritual: situl Anetovka II⁴⁰.

Situl este localizat pe terasa estică a râului Bekchala, afluent al Bugului și datat 19.170±340 BP/ 18.040±150 BP⁴¹. Suprafața cercetată, de 2000 m², a fost împărțită în trei sectoare de acumulare a artefactelor. În partea sudică a locuirii, a fost identificată o structură circulară, de 500 m², formată din mandibule de bizon, colorate cu ocră roșu, cu numeroase fragmente de oase, unelte din os și silex (aproximativ 300 unelte din os, din care 200 vârfuri); la trei metri nord-est de această acumulare, se găsea craniul unei femei de 17-25ani; la un metru distanță spre nord, se afla un craniu de bizon colorat cu ocră roșu. Alte șase crani de bizon

³⁸ M. -P., Cumont. *Approche methodologique de l'étude des instruments sonores en os de la préhistoire: aspects taphonomiques et fonctionnels*, în M. Patou-Mathis, P. Cattelain, D. Ramsey (coord.), *L'industrie osseuse pré- et protohistorique en Europe. Approches technologiques et fonctionnelles*, „Actes du colloque I. 6. XIVe Congrès de l'UISPP”, Liège, 2-8/09/2001. „Bulletin du Cercle archéologique Hesbaye-Condroz”, t. XXVI, 2002, p. 87-95;

³⁹ C., Rivière, *Socio-antropologia religiilor*, Polirom, 2000, p. 86;

⁴⁰ „We think that the macro-accumulation with painted bison skulls, the micro-accumulations with stone-anvils and whittling knives, and the floor painted in white with kaolin in Anetovka II make an integrated complex destined for ritual-theatralized festivities among bison-hunters. ... V. N. Stanko, *Bison hunters in the Late Palaeolithic of the Ukraine*, în J. -Ph. Brugal, F. David, J. G. Enloe, J. Jaubert (dirs.), *Le bison: gibier et moyen de subsistance des homes du Paléolithique aux paléoindiens des grandes plaines*, „Actes du colloque international”, Toulouse 1985. Éditions APDCA, Antibes, 1999, p. 355;

⁴¹ M., Séfériadès, *Simple gibiers ou objets de culte ? Les bisons préhistoriques d'Anetovka*, „Archéologia”, n°370, 2000, p. 50-55;

au fost localizate la est, sud, sud-est și nord-vest. Între două dintre sectoarele identificate, a fost observată o platformă circulară, de 4,5 m diametru, puternic impregnată cu argilă albă și pe care se aflau fragmente de ocră și argilă, cărbune, oase arse; a fost interpretată ca o locație pentru realizarea picturii corporale cu argilă albă sau ocră, în amestec cu grăsime animală.

Din punct de vedere comportamental, ritualul funerar poate să includă o multitudine de elemente a căror reflectare la nivelul descoperirilor materiale să fie ori absentă, ori codificată până la a nu mai putea fi recunoscută. Astfel, cea mai accesibilă formă de definire a ritualului funerar rămâne identificarea modalităților de manipulare a resturilor umane și a obiectelor, considerate ofrande, care le însoțesc⁴². În siturile aparținând paleoliticului superior, majoritatea resturilor umane descoperite este automat considerată a fi făcut obiectul unei ceremonii funerare: înhumatie primară sau secundară, individuală sau multiplă, cu cadavru complet sau incomplet. În spațiul caracterizat din punct de vedere cultural de manifestările Gravetianului oriental, cele mai multe astfel de descoperiri aparțin siturilor morave și celor din Câmpia rusă⁴³:

Sit	Încadrare cronologică	Încadrare culturală
Cosăuți	18.200+/- 500 (Gin-4148) 19.020+/- 925 (SoAn-2452)	Gravetian (?)
Kostenki 18-Khoivo Kostenki 2-Zamiatnin	20.000 – 26.000	Gravetian (?)
Sungir 1	22.930+/- 200 (OxA-9036)	Gravetian
Brno 2	23.680+/- 200 (OxA-10700)	Pavlovian
Sungir 2	23.830+/- 220 (OxA-9037)	Gravetian
Sungir 3	24.100+/- 240 (OxA-9038)	Gravetian
Dolni Vestonice II, 16	25.570+/- 280 (GrN-15276)	Pavlovian
Predmosti	26.320+/- 240 26.870+/- 250	Pavlovian
Dolni Vestonice II, 13-14-15	26.640+/- 110 (GrN-14831)	Pavlovian
Kostenki 14-Markina Gora Kostenki 15-Gorodtsov Kostenki 12-Volkov	27.000 – 32.000	Gorodtsovian

⁴² En général, on peut considérer comme 'enterrement' toute manipulation rituelle avec la dépouille mortelle dans le but de la transition du défunt du monde des vivants dans l'au-delà., M., Oliva. *Les pratiques funéraires dans le Pavlovien morave: révision critique*. „Préhistoire Européenne”, vol. 16-17, 2000-2001, p. 210;

⁴³ I. A., Borziak, *Les chasseurs de renne de Kosoioutsy, site paléolithique tardif à plusieurs niveaux, sur le Dniestr moyen (Rapport préliminaire)*. L'Anthropologie (Paris), t. 97, n° 213, 1993, p. 331-336; M., Mussi, *East and South of the Alps: the MUP Funerary and Artistic Record of Italy and Moravia Compared*, in J. Svoboda, L. Sedlackova (eds.). *The Gravettian along the Danube*. „Actes du Colloque de Mikulov” (20-21 novembre 2002). The Dolni Vestonice Studies 11. Brno. Institute of Archaeology, 2004, p. 252-269; A. A., Sinitsyn, *Les sépultures de Kostenki: chronologie, attribution culturelle, rite funéraire*, in M. Otte (dir.). *La Spiritualité*. „Actes du colloque de la commission 8 de l'UISPP (Paléolithique supérieur)”. Liège, 10-12 décembre 2003, Liège, ERAUL 106, 2004, p. 237-244;